

Krain zu bilden; Mittheilungen des historischen Vereines für Krain (MHK) 1858, str. 87.-89. — 4. A. Müllner, Die Geschichte des krainischen Landes-Museums, Argo V, 1897, str. 7. — 5. Pregledala sem Laibacher Wochenblatt 1816-1818 in Illyrisches Blatt 1819. — 6. P. Petru v članku ob stopetdesetletnici Narodnega muzeja, Argo X/1 (1971) omenja, da so že 1809. imeli v mislih muzej Ilirika z južnoslovanskim delovnim področjem. Ta trditev se mi za leto 1809 ne zdi verjetna, pač pa Stratilov rokopis iz leta 1819 govori o muzeju Ilirije, kar je po mojem predvsem v zvezi z obstojem t.i. Kraljestva Ilirije, ki je bilo organizirano po propadu Ilirskih provinc oz. točneje leta 1816. Obsegalo je severni del nekdanjih francoskih provinc, to je Primorsko, Kranjsko, beljaško okrožje in civilno Hrvatsko na desnem bregu Save ter bilo razširjeno na distrikta Čedad in Gradišče (ki sta spadala v Napoleonovo italško kraljestvo) in celovško okrožje (ki ni bilo pod Francozi).. — 7. P. Hicinger, Ein früherer Versuch ... MHK 1858, str. 87-89. — 8. Prav tam, str. 89. — 9. A. Müllner, Die Geschichte des krainischen Landes-Museums, Argo V, 1897, str. 34. — 10. B. Reisp, Knjižnica Narodnega muzeja v Ljubljani, Ljubljana 1976, str. 3 (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, Zbirka vodnikov 64). — 11. Z. Bufon, K stopetdesetletnici Prirodoslovnega muzeja Slovenije v Ljubljani, Argo X/2, 1971, str. 173. — 12. J. Mal, Naše Muzejsko društvo ..., str. 2-3. — 13. A. Müllner, Die Geschichte ... str. 95. — 14. O. Janša-Zorn, Delovanje zgodovinskih društev s sedežem v Ljubljani v 19. stoletju - Historično društvo za Kranjsko, Ljubljana 1988 (doktor-

ska disertacija), str. 289-290. — 15. J. Mal, Naše Muzejsko društvo ..., str. 3-6. — 16. Prav tam, str. 9-10. — 17. Prav tam, str. 11-12. — 18. Jahresheft des Vereines des krainischen Landes-Museums 1856, 1858, 1862; Mittheilungen des Museal-Vereins für Krain 1866. — 19. Mittheilungen des historischen Vereines für Krain (MHK) 1848, str. 4. Tudi Novice 1850, str. 163. — 20. Podrobno o delu odbora Historičnega društva za Kranjsko glej v O. Janša-Zorn, Delovanje zgodovinskih društev s sedežem v Ljubljani v 19. stoletju - Historično društvo za Kranjsko, Ljubljana 1988, str. 64-80. — 21. Prav tam, str. 32-34 in tudi F. Popelka, Der Historische Verein für Innerösterreich und sein steirischer Zweigverein; Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark (ZHVST) 41, 1950, str. 21 ter W. Brantner, 100 Jahre Historischer Verein für Steiermark, ZHVSt 41, 1950, str. 24. Zadnji postavlja nekoliko drugačne datume (razlike so v mesecih), vendar gre za ločitvena pojasnila, ki sta jih kranjsko in koroško društvo pisмено poslali v Gradec. Kot datum osamosvojitve kranjskega društva pa menim, da je prav upoštevati sklep občnega zbora 5.9.1850. O tem je objavljeno poročilo v MHK 1850, str. 21-28. — 22. Cesar je statut potrdil 9. maja 1853, notranje ministrstvo pa 30. junija 1853. V MHK je bil statut objavljen 1853. — 23. O. Janša-Zorn, Delovanje zgodovinskih društev ..., str. 40-43. — 24. Prav tam, str. 44-49. — 25. Prav tam, str. 51-55. — 26. Prav tam, str. 62-63. — 27. Prav tam, str. 292-297. — 28. Ivan Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina, 1848-1895, 3. knjiga. Ljubljana 1959.

KULTURNA IN TELOVADNA DRUŠTVA NA OBMOČJU DOMŽAL DO PRVE SVETOVNE VOJNE

MAJDA ŽONTAR

V prispevku želim prikazati nastanek kulturnih in telovadnih društev na območju današnje domžalske občine ter njihov razvoj do prve svetovne vojne. Ta društva so delovala v večjih središčih (Domžale, Mengeš, Moravče, Dob, Lukovica, Ihan in Radomlje) in so bila žarišča kulturnega razvoja v najširšem pomenu, ne glede na to, če jim je bila kulturna dejavnost osnovni ali le postranski namen. Njihov pomen pa ni bil samo v tej dejavnosti. Krepila in utrjevala so tudi narodno zavest in tako predstavljala pomembno oporišče narodnostnemu boju. To je bilo toliko bolj pomembno v Domžalah, ker je bila večina takajšnje slavninarske industrije v rokah tirolskih podjetnikov, ki so v tovarnah na boljših mestih zaposlovali izključno Nemce. Ti so v Domžalah ustanavljali tudi svoja politična, šolska in kulturna društva. Ker so bili v do-

mžalskih in menseških društvih včlanjeni tudi slavninarski delavci, so društva utrjevala tudi njihovo razredno zavest.

Idejna in politična diferenciacija, ki se je začela v devetdesetih letih prejšnjega stoletja, se je odražala v delovanju društev, tako da so le-ta postajala tudi oporišča političnim strankam. Zato sem prikaz društev razdelila na podlagi njihove politične pripadnosti.

Obravnavane teme sem se lotila zato, ker doslej za domžalsko območje še ni preglednega in celovitega prikaza razvoja društev, ki so se kakorkoli udeleževala na kulturnem področju. Društveni arhivi se žal niso ohranili, z izjemo društvenih pravil in drobca arhiva domžalskega Orla. Zato sem morala črpati podatke predvsem iz časopisja in priložnostnih objav posameznih društev.

BRALNA DRUŠTVA

Z nastopom ustavne dobe v šestdesetih letih prejšnjega stoletja so bile dane možnosti tudi za ustanavljanje kulturnih društev. Na domžalskem območju so nastajala prva kulturna društva z nakajletno zamudo. Po zgledu večjih krajev v bližini, zlasti Kamnika, kjer je leta 1868 zaživela narodna čitalnica,¹ so se lotili ustanavljanja čitalnice tudi v Moravčah. V podporo tem prizadevanjem so avgusta 1871 organizirali izlet ljubljanskega Sokola v Moravško dolino, kjer so mu domačini priredili pred zaloškim gradom slovesen sprejem. Pripravljali so že čitalniška pravila in zbirali pristopne izjave (računali so na okoli 100 članov), pri tem si je najbolj prizadeval dekan Toman, vendar iz neznanih vzrokov čitalnica ni zaživela.²

Že marca 1873 pa so ustanovili Slovensko bralno društvo v Mengšu, ki je bil od leta 1876 trg in mesec dni kasneje enako društvo v Dobu. Bralna društva se niti po kvaliteti niti po številu prireditev niso mogla primerjati s čitalnicami v mestih, vendar so se tudi v njih člani izobraževali ob govorih, recitacijah in igrav v slovenskem jeziku ter utrjevali slovensko narodno zavest. Naročeni so bili na različne časopise, prirejali so poučna predavanja in družabne prireditve. Obe omenjeni bralni društvi sta bili sprva zelo aktivni. V njih so se zbirali narodno zavedni podeželski veljaki, saj je bil predsednik mengeškega društva graščak Mihael Stare, podpredsednik pa lastnik opekarne Milan Jenčič. V dobsko bralno društvo je zahajala predvsem gospoda z bližnjih gradov Krumperk, Černelo in Čemšenik, uradniki brdskega okrajnega sodišča, tudi pisatelj Janko Kersnik, ter učitelji in duhovniki. Kmetov v društvo še niso pritegnili. Že po kratkem času je delovanje obeh društev usahnilo, toda v Mengšu le za kratek čas, saj sta bralno društvo leta 1887 kaplan Anton Koblar in učitelj Paternoster na novo ustanovila. Vanj se je takoj vključilo 40 članov.³

Obnovitev mengeškega društva sodi v čas, ko je leta 1885 časopis Slovenski narod sprožil široko akcijo za pospešeno ustanavljanje bralnih društev zaradi njihovega velikega pomena za preprosto slovensko ljudstvo. V uvodniku »Snujmo bralna društva« je dopisnik ugotavljal, da obstajajo v nekaterih trgih bralna društva in še celo čitalnice, da pa so po vaseh prava redkost, čeprav jih ne bi smeli pogrešati v nobeni večji župniji. Za njihovo razširjanje bi morali skrbeti predvsem učitelji in duhovnik.⁴ V letu 1887 je tudi časopis Slovenec razpravljal o tem, kakšna naj bodo bralna društva in čitalnice. Kritiziral je preveliko število veselice, ki so jih društva prirejala in se zavzemal, naj bi gojila predvsem poučna predavanja in petje. Poudarjal je potrebo, naj bi se v vsaki fari ustanovila bralna društva in

knjižnice.⁵

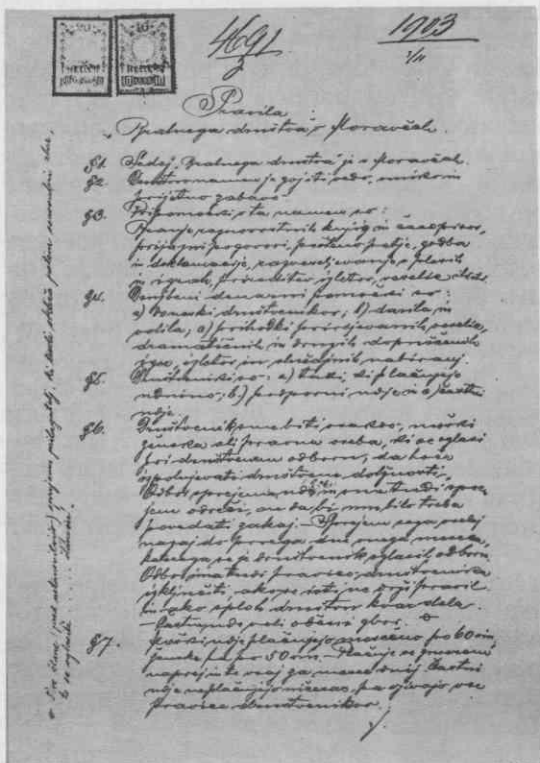
Na nadaljnji razvoj čitalnic in bralnih društev so v devetdesetih letih prejšnjega stoletja začele vplivati politične razmere. Do tedaj vsenarodna društva so dobivala bolj ali manj strankarsko obeležje. V mestih, trgih in drugih večjih naseljih, kjer so imeli liberalci glavno oporo in so se oslanjali zlasti na del inteligenca in na učitelje, uradnike, trgovce in nekatere gostilničarje, so prišle čitalnice in bralna društva pod njihov vpliv.⁶ Tako je bilo tudi v Mengšu, kjer se je začel uveljavljati mlajši rod društvnikov, ki se je oprijel liberalnih nazorov. Po odhodu kaplana Antona Koblarja v Šenčur pri Kranju v začetku leta 1888 je društvo pridobilo prostore v Deklevovi gostilni, knjižnico pa so uredili v šoli. Za nadaljnji razvoj in rast društva so bili zaslužni zlasti nadučitelj Lovro Letnar, že omenjeni Milan Jenčič in Fran Ropret.⁷

Liberalci so ustanavljali nova bralna društva predvsem kot protiutež katoliškim izobraževalnim društvom in to leta 1893 v Domžalah, 1899. v Radomljah, 1903. v Dobu in Moravčah in leta 1905 dramsko društvo na Rovah.⁸

Ustanovitev domžalskega bralnega društva je bila povezana z veliko slavnostjo, ki je prerasla v pravo politično manifestacijo. Udeležila so se je številna narodna društva, Lira iz Kamnika, domžalski in mengeški gasilci, domžalska godba in številni rodoljubi iz Domžal in okolice. Napolnili so veselični prostor pri Jermanu. Društveni predsednik, državni poslanec Josip Kušar, je v svojem govoru poudaril predvsem pomen bralnega društva, »ki naj nemškim naseljencem v Domžalah pokaže visoko narodno zavest domačinov«. Poleg Kušarja so imeli največ zaslug za društvo še Jerman, Januš in Kuralt. O dejavnosti tega društva v naslednjih letih skoraj ne najdemo poročil, verjetno je prenehalo obstajati, ker so bralno društvo s pevskim odsekom leta 1906 v Domžalah ponovno snovali.⁹

Na splošno pa narodno napredna stranka v devetdesetih letih prejšnjega stoletja in v začetku tega stoletja kulturnoprosvetnim društvom ni posvečala večje pozornosti. Opirala se je predvsem na sokolska društva, ki so prišla ob prelomu stoletja pod njen vpliv, in na narodnoobrambno šolsko organizacijo sv. Cirila in Metoda, ki je postala po letu 1907 povsem liberalna. Ta je imela svoje podružnice tudi na Brdu pri Lukovici (1886), Radomljah, Domžalah (1908), Moravčah in Mengšu (1909)¹⁰

Bralna društva na domžalskem območju so razvila do prve svetovne vojne bolj ali manj bogato dejavnost. Razen običajnih gledaliških, pevskih in družabnih prireditev ter predavanj, so imela proslave tudi ob različnih jubilejih. To so bile večje prireditve, kjer so navadno nastopala vsa bližnja narodna društva

Pravila Bralnega društva v Moravčah iz leta 1903, Arhiv Republike Slovenije

in na katerih so manifestirali politične in narodnostne nazore. Svojo 25. obletnico je 3. avgusta 1913 proslavilo bralno društvo v Mengšu, ki je tako v kulturnem kot družabnem življenju uspešno delovalo.¹¹

Predvsem po zaslugi učitelja Janka Tomana je izstopalo bralno društvo v Moravčah, ki je dobilo z dograditvijo Zadrúžnega doma leta 1911 svoj oder in druge prostore, s tem pa tudi neprimerno boljše možnosti za svoje delovanje. Razen tega je trg poznal že nekaj kulturne tradicije, saj je delovalo tu od leta 1892 samostojno pevsko društvo, za katerega ustanovitev in nadaljnjo rast je bil prav tako zaslužen učitelj Janko Toman. Leta 1906 je prišlo to društvo pod okrilje liberalne stranke in je tesno sodelovalo z bralnim društvom in drugimi narodnimi društvi v kraju in okolici, kar je bilo vidno tudi na veliki pevski prireditvi 20. avgusta 1911, ko je društvo praznovalo dvajsetletnico svojega delovanja.¹²

Na Brdu pri Lukovici, kjer je bil sedež okrajnega sodišča, ni bilo bralnega društva. Njegovo vlogo je tu do neke mere prevzelo pevsko društvo Zarja, ki se v desetletju pred prvo svetovno vojno večkrat omenja v časopisju. Poleg pevske dejavnosti je namreč imelo na programu tudi dramske in družabne prireditve. 6. januarja 1905 so priredili večji koncert v proslavo rojstva moravškega rojaka matematika Jurija Vege, ki so se ga udeležili kmetje in inteligenca iz bližnje okolice. Po

odhodu animatorja društvenega življenja, pevodnje Oskarja Deva v začetku leta 1905, je delovanje društva sprva zamrlo, a že v naslednjem letu so pod vodstvom režiserja Drolla obnovili predvsem dramsko dejavnost.¹³

Ljudskoizobraževalnemu in narodnoobrambnemu delu med najširšimi sloji prebivalstva so v liberalnem taboru namenili večjo pozornost narodni radikali. S pomočjo akademskega ferialnega društva Prosveta, ki so ga ustanovili leta 1904 v Ljubljani, so si prizadevali, da bi v vseh večjih krajih imeli javne ljudske knjižnice. Že v istem letu so tudi domžalski študentje Avgust Trojanšek, Franc Brecljnik, Ivan Kralj in Ivan Kecelj ustanovili potujočo prosvetno knjižnico. Pod vodstvom knjižničarja Antona Juvana je lepo uspevala in se je vanjo vpisalo večje število bralcev. Čez dve leti pa je Prosveta odprla javno ljudsko knjižnico tudi v Radomljah.¹⁴

KATOLIŠKA IZOBRAŽEVALNA DRUŠTVA

Katoliški krogi so usmerili v devetdesetih letih prejšnjega stoletja kulturnoprosvetno delovanje najprej med delavstvo. Delavska društva, ki so jih ustanavljali krščanski socialisti, naj bi predstavljala protiutež živahnemu delovanju socialne demokracije. S kulturnoprosvetnim delovanjem naj bi odvrčala delavce od socialne demokracije, zlasti tiste, ki so šele prihajali s podeželja. I. slovenski katoliški shod leta 1892 se je zavzel tudi za vse vrste in oblike katoliškega kulturno prosvetnega dela. Vendar je preteklo še nekaj let, da je prišlo do res sistematičnega dela na tem področju. Krščanska delavska društva so povezovali v Slovensko krščansko socialno zvezo, ki so jo novembra 1897 ustanovili v Ljubljani.¹⁵

Potrebo po takem društvu so čutili tudi v Domžalah in v Mengšu, kjer je število delavstva naraščalo, saj so domžalske tovarne že leta 1880 zaposlovale okrog 400 delavcev in delavk. Glavnemu pobudniku, tamkajšnjemu župniku Francu Berniku, je uspelo leta 1897 ustanoviti Krščansko delavsko podporno društvo v Domžalah, istega leta pa je mengeški kaplan Tomaž Rožnik ustanovil enako društvo tudi v Mengšu. Poleg delovanja na socialnem področju, je bil namen teh društev, kot je razvidno iz njihovih pravil, pospeševati izobrazbo delavcev. Obe društvi sta vključevali le moške člane, delavce in obrtnike, čeprav je bilo v tovarnah zaposlenih tudi veliko števil delavk. Društvi med delavstvom nista naleteli na večji odziv in sta bolj životarili. Med glavnimi vzroki za nedelavnost navajajo tudi pomanjkanje lastnih prostorov.¹⁶

Katoliška narodna stranka si je prizadevala, da bi dobila med kmečkim prebivalstvom po vaseh in pri drobnem meščanstvu (zlasti obrtnikih) v mestih popoln vpliv tudi na kulturno

Dramska skupina Katoliškega izobraževalnega društva v Domžalah pred prvo svetovno vojno

prosvetnem področju. Leta 1897 je Slovenec v članku »Česa nam je trava«, prvič krepko podčrtal, da je treba v vsaki župniji ustanoviti bralno društvo na katoliški podlagi.¹⁷ Nekaj let kasneje (1902) je tudi Slovenski list, glasilo krščanskih socialistov, agitiral za ustanavljanje takih društev in pri tem poudaril, »da živijo Slovenci v kritičnem času, ker jih ogrožajo Nemci in Italijani in ker se hkrati bije tudi boj med političnima strankama. Slovenski jezik se bo ohranil le, če se ljudstvo gospodarsko okrepi in se otrese tujega kapitala.... Naš čas je čas kuturnega boja. Po farah naj bi ustanovili izobraževalna društva, ki naj bi s socialnoverškimi predavanji, poukom, zabavami in širjenjem ustreznih knjig in časopisov ohranjala ljudstvu vero in narodnost.«¹⁸

Katoliška izobraževalna društva so se leta 1902 povezala v Zvezo vseh ljudskoprosvetnih društev na Slovenskem, ki je nastala z reorganizacijo Slovenske krščanske zveze. Krščanski socialisti niso več ustanavljali delavskih društev, pač pa so težišče svojih prizadevanj prenesli na strokovna društva.¹⁹

V tem času so začeli množično ustanavljati katoliška izobraževalna društva tudi na domžalskem območju. Navajam jih po časovnem zaporedju nastanka: 1903 v Moravčah, 1904 v Domžalah, 1905 v Ihanu in na Rovah, 1906 v Dobu, 1908 v Radomljah in 1910 v Jaršah in na Homcu.

Domžalsko društvo je nastalo s preimenovanjem iz prejšnjega Krščanskega delavskega podpornega društva, ki je imelo tedaj le še 26 članov, kar po društvenih pravilih ni več zadostalo za obstoj društva, saj je bilo za to potrebno najmanj 30 članov. Novo društvo je v svojem imenu in društvenih pravilih še vedno poudarjalo tudi svojo vlogo podpornega društva.²⁰

V navedenih katoliških izobraževalnih društvih so nastopali kot aktivni voditelji predvsem duhovniki, naslanjala pa so se tudi na inteligenco, čeprav se učitelji v ta društva skorajda niso vključevali. Društva so imela svoje prireditve sprva kar v župniščih ali na prostem, postopoma pa so nekatera začela graditi ljudske ali prosvetne domove. Društveni dom v Domžalah, ki je bil zgrajen po načrtih tesarskega mojstra Franca Ravnikarja, so odprli in blagoslovili 28. avgusta 1910. Slovesnosti se je udeležilo 310 orlov v krojih in okrog 5000 ljudi iz bližnje in daljnje okolice. Zbranim sta spregovorila deželni poslanec dekan Ivan Lavrenčič in državni poslanec dr. Janez Ev. Krek. Popoldanski nastop orlov na Müllerjevem travniku, ki so ga priredili za telovadišče, je bila ena največjih orlovskih prireditev v kamniškem okraju. Proslavo so zaključili z veliko vrtno veselico, na kateri sta igrali domžalska in menceška godba, nastopili pa so tudi pevski zbori iz okoliških krajev. Istega

leta je dobilo svoj dom tudi Katoliško izobraževalno društvo v Moravčah. Mengeško društvo pa je v letu 1906 kupilo takratno Ladstätterjevo tovarno in jo deloma preuredilo za nove namene. Septembra 1907 so ob slovesni otvoritvi doma praznovali tudi desetletnico mengeškega društvenega delovanja. Ostala društva pa so se še naprej ubadala z neprimernimi prostori in jih obnavljala. V lhanu so na primer leta 1913/14 povečali prostore in zgradili oder.

Podobno kot druga kulturnoprosvetna društva, so imela tudi katoliška izobraževalna društva na domžalskem območju pevske zборе, tamburaške orkestre, predvsem pa so bili dejavni ljudski odri, na katerih so se zvrstile številne ljudske igre in igre z versko vsebino. Le redka društva so že pred prvo svetovno vojno uprizarjala bolj zahtevna dramska dela. Tako so na primer v domžalskem društvu igrali Finžgarjevega Divjega lovca in Našo kri, Jurčič – Steržajeve Tihotapce, Rokovnjače, Domna, Dimeža, Desetega brata, J. Ev. Krika Turški križ, Sketovo Miklovo Zalo in druge. Do prve svetovne vojne se je na domžalskem ljudskem odru zvrstilo več kot 50 dramskih prireditev. Omenimo naj, da so igrali tudi igre s samo ženskimi in samo moškimi vlogami. Nadalje so imela društva v svojem programu redna predavanja z različno politično – socialno in versko tematiko, včasih so vključevala tudi gospodarski in gospodinjski pouk. Vsa društva pa so imela knjižnice in so prirejala občasne izlete in družabne prireditve. Pri delu jim je bila v pomoč Slovenska krščanska socialna zveza, oziroma kasneje Zveza ljudskoprosvetnih društev. Organizirala je letna zborovanja, ki so postala glavna vez med društvi, prirejala predavanja in tečaje za društvene voditelje in izdala tudi Zbirko ljudskih iger. Njen Ljudski oder pa je pomagal podeželskim odrom pri njihovem delovanju.

Najmočnejši sta bili katoliški izobraževalni društvi v Domžalah in Moravčah, ki sta izstopali tako po številu članov (domžalsko društvo je štelo leta 1907 327 članov, moravško pa leta 1911 241 članov) kot tudi po svojih dejavnostih in številnih prireditvah.¹⁶

Posebnost domžalskega društva je bil odsek, ki je zastopal interese slamninarskega delavstva. V njem je imel 22. septembra 1907 domžalski župnik Franc Bernik predavanje o strokovni organiziranosti, ki so se ga udeležili številni slamninarski delavci. V tem času je namreč prišlo do večjega nasprotovanja med tovarnarji in domžalski delavstvom. Rezultat tega predavanja je bila ustanovitev strokovnega odseka, v katerega so se vključili delavci, člani društva. Na podlagi dopoljenih društvenih pravil je dobil strokovni odsek nalogo, da samostojno razpravlja, razsoja in sklepa o zadevah gmotnega položaja in varstva svojih članov. Najvišji organ strokovnega odseka je

bil delavski svet, ki so ga sestavljali zaupniki in zaupnice iz posameznih tovarn. Takoj po ustanovitvi je strokovni odsek začel celo z mezdanim gibanjem in organiziral 30. septembra stavko v Ladstätterjevi in Kurzthalerjevi tovarni. Delavski zaupniki so zagrozili s splošno stavko vsega slamninarskega delavstva v Domžalah in končno dosegli zvišanje mezd za 10 do 20 %. Društvo si je zaradi tega odločnega nastopa pridobilo številne nove člane in je ob koncu leta 1907 štelo 372 članov. Zaradi vodenja stavke je hotela oblast društvo razpustiti, vendar je vodstvo dokazalo, da mu društvena pravila tako dejavnost dovoljujejo. Po stavki se je strokovni odsek omejeval le še na posamezna posredovanja pri zadevah svojih članov, novih mezdnih gibanj pa ni več organiziral. Poudariti je treba, da se strokovni odsek ni vključil v Jugoslovansko strokovno zvezo, centralo krščanskosocialnih strokovnih organizacij.²²

Socialni demokraciji se na domžalskem območju v času pred prvo svetovno vojno kljub številnemu industrijskemu in obrtnemu delavstvu ni uspelo utrditi. Njena kulturna organizacija, Splošna delavska zveza Vzajemnost, ki je sredi leta 1911 ustanovljala svoje podružnice po vsej Kranjski, si je prizadevala, da bi imela podružnici tudi v Domžalah in Mengšu. Ustanovitev je preprečila razpustitev Vzajemnosti aprila leta 1913. Deželna vlada je namreč izrabila socialnodemokratsko prireditve, na kateri je imel Ivan Cankar predavanje Slovenci in Jugoslovani in prepovedala Vzajemnost z obrazložitvijo, da je posegla na politično področje in tako prekoračila določila statuta.²³

GODBE

Poleg društev, ki so izhajala iz neke širše organiziranosti, so delovala še nekatera posamična samostojna društva. Veliko zaslug za rast in širjenje glasbene dejavnosti so imela na Domžalskem predvsem godbena in pevska društva. Poudariti moramo pomen domžalske in mengeške godbe, ki sta začeli delovati že leta 1884, kot prvi podeželski godbi na Kranjskem.

Ustanovitev domžalske godbe je bila pomembna tudi v narodnostnem pogledu. Nastala je kot protiutež godbi tirolskih priseljencev v Domžalah, ki jo je sestavljalo 6 do 8 godbenikov in je nastopala pod vodstvom Jurija Krölla. Na pobudo učitelja Franca Pfeiferja je v okviru domžalske požarne brambe leta 1884 začela delovati pihalna godba, ki je že naslednje leto prerasla v samostojno društvo. Sprva je bilo vanjo včlanjenih samo 10 godbenikov (Martin, Jakob in Josip Flis, Anton Müller, Franc in Anton Zajec, Karel Flerin, Josip Jezernik, Josip Tönig in Gašper Juan) iz Domžal, Stoba, Štude in Vira. Prvi ka-

Mengeška godba leta 1910

pelnik je bil Franc Pfeifer, nato pa so se do prve svetovne vojne zvrstili še Kamničan Janez Hace (do 1899), Jakob Flis (do 1903), Ivan Pavlin (do 1908), France Šme (do 1913) in Ivan Cerar (do prve svetovne vojne), vsi iz Domžal. Od leta 1899 dalje je samostojno nastopal tudi godalni oktet. Društvo je v naslednjih letih pridobilo nove godbenike in je ob svoji 25. obletnici, ki so jo svečano proslavili junija 1911, imelo 24 članov. Najmočnejša pa je bila domžalska godba med leti 1912 in 1914, tedaj je štela okoli 40 godbenikov. Vaje in društvene prostore so imeli sprva v nekdanjem tabornem stolpu na Goričici, od leta 1888 pa v stari šoli. Pomen in dejavnost domžalske godbe za razvoj kraja sta povezana tudi z novim Godbenim domom, ki so ga v Domžalah odprli avgusta 1929 in je bil eden prvih takih domov na Slovenskem.²⁴

Isto leto kot v Domžalah, so ustanovili godbo tudi v Mengšu. 2. novembra 1884 je 33 članov pripravljalnega odbora objavilo zanimiv oglas, v katerem so naznanili ustanovitev godbenega društva in vabili prebivalce Mengša in okolice naj se včlanijo v društvo in prispevajo svoj delež za kritje dolga za instrumente. Deželna vlada je potrdila društvena pravila šele tri leta kasneje (1887). Zasluge za godbeno društvo v Mengšu imajo predvsem društveni meceni Peter Majdič, posestnik in lastnik večjega mlina, lastnika menceške graščine Tone, zlasti pa Mihael Stare, v desetlet-

ju pred prvo svetovno vojno pa že omenjeni Milan Jenčič. Razvoj menceške godbe v obravnavanem obdobju je povezan predvsem z Bernardom Degischerjem, poštarjem in posestnikom iz Malega Mengša. Bil je pobudnik za ustanovitev godbe in je dal v najem tudi svoje gospodarske prostore za vaje in sestanke. Složno je sodeloval z Matijo Liparjem, ki je znal navdušiti mlade za sodelovanje pri godbi. Že takoj ob ustanovitvi je štela menceška godba 42 članov. Kot kapelnika moramo omeniti še Franca Degischerja in Petra Liparja, ki je vodil godbo vse do leta 1953.

Obe godbi sta nastopali na vseh večjih prireditvah v domačem kraju in po vsej Sloveniji.²⁵

TELOVADNA DRUŠTVA – SOKOL, OREL

Tako Narodno napredna kot Katoliško narodna (od leta 1905 Slovenska ljudska stranka) stranka sta pripisovali velik pomen društvom, ki so bila v svoji osnovi telovadna. Sokolska društvo v Domžalah je bilo celo eno vodilnih društev v kraju. Nastalo je v sklopu prizadevanj za nacionalno obrambo Domžal. Na prehodu iz 19. v 20. stoletje se je nemška nacionalna aktivnost močno povečala, kar so občutili tudi v Domžalah, kjer so bili glavni nosilci nemškega pritiska tirolski podjetniki, lastniki tamkajšnje slamnikarske industrije.

Ljudski dom v Moravčah

Načrti za ustanovitev sokolskega društva so obstajali že pred letom 1905. Pobuda je prihajala predvsem iz vrst študentske mladine, ki je pripravljala v večjih krajih na domžalskem območju razne proslave v čast pomembnejših domačinov, shode, gledališke igre in zabave. Posebno vzpodbudo pa je predstavljalo agilno sokolsko društvo v Kamniku, ki je že v prvih mesecih svojega delovanja (ustanovljeno je bilo 3. decembra 1904) razvilo bogato dejavnost.²⁶

Ustanovitev Sokola so pospešili dogodki v Domžalah 1. junija 1905. Takrat je namreč nemško pevsko društvo Andreas Hofer proslavilo razvitje društvene zastave. Pridružili so se mu številni Nemci, člani nemških društev Turnverein, Edelweiss in drugih, ki so se pripeljali z vlakom iz Ljubljane, Trziča, Celja, Beljaka in od drugod. Zavedni Slovenci v Domžalah, ki so čutili, da se nemška nacionalna aktivnost povečuje, so šteli to dejanje za provokacijo. Kot odgovor nanjo so ob istem času pripravili svoj koncert na vrtu gostilne pri Kuharju in nanj povabili kamniško godbo. V noči pred 1. julijem so po okoliških vaseh lepili plakate in pozivali na svojo prireditev. Odzvali so se številni rodoljubi iz Domžal in okolice, največ iz Kamnika. Nemško proslavljanje na vrtu Antona Kleinlecherja je doseglo svoj višek, ko so začeli prepevati nemške pesmi. Takrat je prišlo do demonstracij in vsa slovenska množica na čelu s kamniško godbo je začela prepevati slovenske pesmi. Posredovati je moralo orožništvo, ki je razganjalo slo-

venske demonstrante in uporabilo celo orožje. Več udeležencev demonstracij so domžalski podjetniki celo odpustili.

Do teh protinemških demonstracij v Domžalah je prišlo istega dne, ko je bila za nekaj časa prepovedana ustanovitev Slovenske sokolske zveze in onemogočen sokolski shod na Dunaju.²⁷

V naslednjih mesecih sta liberalni glasili Gorenjec in Kamničan pozivali naj se »vsak le količkaj slovensko misleči Domžalec s ponosom vpiše v društvo, ki je za vašo vas in okolico velevažno in takorekoč straža proti nemškemu nasilju, katero ste ravno v zadnjih časih ostro občutili. Le s tem boste dokazali, da ste res zavedni Slovenci.«²⁸

Po zaslugi agilnega pripravjalnega odbora, katerega člani so bili Franjo Brecljnik, Avgust Trojanšek in Ivan Kralj, je bil že ob koncu leta 1905 ustanovljen domžalski Sokol. Izvolili so društveni odbor, ki so ga sestavljali starosta Andrej Slokar, podstarosta Bedrih Polak, načelnik Franjo Brecljnik, tajnik Kristian Engelman, blagajnik Franc Kuhar ter odborniki Ivan Kralj, Tone Zalokar in Janez Rihtar. Po socialnem sestavu so bili člani odbora absolventi gimnazije (2), kmetje (3), nadučitelj, trgovec in uradnik. Velika opora odboru so bili tudi Avgust Trojanšek iz Stoba, Ivan Kecelj iz Trzina in Milan Jenčič iz Mengša. K društvu je takoj pristopilo 128 članov. Domžalski Sokol je zajemal območje do Dolskega na eni in Črnega grabna na drugi strani, v svoje vrste pa je pritegnil le člane z

Nastop skupine naraščajnikov z lestvami ob otvoritvi Sokolskega doma v Domžalah leta 1911

območja Doba in Moravč do Črnega grabna.

Sokol v Domžalah je bil do prve svetovne vojne edino sokolsko društvo v današnji domžalski občini. Šele leta 1919 je po zaslugi podjetnega Milana Jenčiča zaživel sokolsko društvo v Mengšu, dve leti kasneje pa so dobili sokolske odseke tudi v Moravčah, Dobu in na Brdu pri Lukovici.²⁹

Namen sokolskega društva je bil, kot je razvidno iz društvenih pravil, prispevati h krepitvi telesnih in naravnih moči slovenskega ljudstva. Ta namen je doseglo društvo s tem, da je gojilo telovadbo, prirejalo izlete in zabavne prireditve, pa tudi s predavanji in izdajanjem publikacij. Za posamezna področja društvenega delovanja so bili predvideni posebni odseki, kot vaditeljski zbor, izobraževalni odsek in drugi.³⁰

Kot v drugih sokolskih društvih, je bila tudi pri domžalskem Sokolu telovadba poglobljena in najpomembnejša oblika dela. V času, ko je nastajal domžalski Sokol, je bila redna telovadba v sokolskih društvih že v vseh pogledih organizirana sistematično, po enotnih načelih in po strogo določenem programu. Na podlagi Tyrševih idej jo je začrtal dr. Viktor Murnik (1874 – 1964), načelnik ljubljanskega Sokola, ki se je zavzemal za sistematično, vzgojno naravnano telovadbo, ki naj povezuje sokolska društva v močno skupnost, na kateri naj sloni široko narodno delo. 10. oktobra 1905 so ustanovili Slovensko sokolsko zvezo, h kateri je že naslednje leto kot 21. društvo pristopil tudi domžalski Sokol. Tako je bila ustvarjena podlaga za enotno in množično sokolsko organizacijo na Slovenskem.³¹

Domžalski sokoli so takoj začeli z redno telovadbo in to s prostimi vajami in vajami na

orodju. Sprva so telovadili štirikrat tedensko pod vodstvom načelnika Franja Brecljnika in odbornika Ivana Kralja. Vso podporo pa je imel dožalski Sokol tudi v kamniškem in ljubljanskem sokolskem društvu. Velike zasluge za razvoj telovadbe v Domžalah so imeli člani ljubljanskega Sokola Bojan Drenik, Kostenačpfel in Burgstaler, ki so prihajali na pomoč v Domžale. Kmalu so vzgojili vrsto dobrih telovadcev, ki so jo sestavljali: Lokar, Ložar, Tone Zalokar, Skok, Trojanšek, Janez Gabrič in drugi.

Domžalski sokoli so sodelovali tudi na različnih prireditvah in manifestacijah sokolskih in drugih narodnih društev na domačem terenu pa tudi na Notranjskem in Gorenjskem. Priljubljena oblika društvenega delovanja so postali izleti v okolico Črnega grabna, ki so bili največkrat združeni z javno telovadbo. Obenem so želeli z njimi zbuditi po vaseh med kmečkim prebivalstvom zanimanje za sokolsko idejo.³²

V pomoč novoustanovljenemu domžalskemu društvu so 15. avgusta 1907 v nacionalno ogroženih Domžalah priredili javni nastop Slovenske sokolske zveze, na katerem je s prostimi vajami nastopilo okoli 100 telovadcev. Namen prireditve je bil podpreti mlado sokolsko društvo v Domžalah in mu pokazati, kako mora delati, da doseže pravi cilj.³³

Osrednji problem domžalskega Sokola so bili društveni prostori in telovadnica. Sprva so si pomagali z večjo gostilniško sobo pri Kuharju, ki pa je bila za telovadbo neprimerna. Zato se je kmalu porodila ideja o gradnji sokolskega doma. Takratni starosta Franc Ravnikar je izdelal načrte za novo stavbo, ki so jo začeli graditi leta 1909. Zemljišče so kupili od

Kuralta na lepem prostoru ob državni cesti. Gradbeni odbor, ki so ga sestavljali podjetni sokolski odborniki iz Domžal in okolice, si je kot glavno nalogo zastavil zbiranje denarja in gradbenega materiala na območju Domžal in širom po Sloveniji. Najeli so tudi posojila pri Mestni hranilnici v Kamniku. V pozivu za denarno pomoč, ki ga je objavil časopis Gorenjec oktobra 1909 pravijo: »Gradnja sokolskega doma pomeni boj za obstanek slovenstva v Domžalah. Nemci imajo namreč že vso oblast v svojih rokah. Po drugi strani pa segajo tudi klerikalci po lepih Domžalah, gradijo si svoj društveni dom«. Na ta način je dobil domžalski Sokol kot eno redkih sokolskih društev na Kranjskem svoj lastni Sokolski dom in letno telovadišče ob njem. 8. avgusta 1911 so dom ob navzočnosti velikega števila sokolov in okoliških prebivalcev slovesno odprli.³⁴

Otvoritev Sokolskega doma so združili z večjim sokolskim zletom. Udeležila se ga je celotna ljubljanska sokolska župa in številni sokoli iz Štajerske, Krasa, Gorenjske in Dolenjske. V sprevedu po Domžalah je nastopilo okoli 500 sokolov v krojih. Zveza sokolskih društev je utemeljevala svoj zlet v Domžalah z naslednjim: »Z oziroma na nemške Tirolce, ki gradijo nove tovarne, kupujejo posestva, gradijo nemške šole, in močan pritisk klerikalnih organizacij, se je Zvezin odbor odločil, da bodo priredile ljubljanska in bližnje sokolske župe zlet v Domžale«. Starosta sokolske Zveze Oražen in deželni poslanec dr. Triler sta v svojih govorih poudarjala pomen novega Sokolskega doma za Domžale in za sokolsko gibanje sploh.

Na popoldanskem javnem telovadnem nastopu, ki ga je vodil načelnik Zveze sokolskih društev Viktor Murnik, so nastopili naraščalniki, telovadke iz Ljubljane in Kranja ter vrsta ljubljanskih telovadcev. Posebno učinkovite so bile proste vaje, ki jih je izvajalo 150 sokolov. Tako po številu udeležencev kot po kakovosti telovadbe je bila to ena največjih sokolskih prireditvev v Domžalah v obravnavanem času.³⁵

Sokolski dom je omogočal najrazličnejše proslave in prireditve vsem narodnim društvom in je postal središče narodnostnega delovanja v Domžalah in okolici. Izgradnja doma in telovadišča je stala okoli 60.000 kron. Zapadle denarne obveznosti so predstavljale veliko breme za društvo. Da dolgovi ne bi vplivali na njegovo delovanje, so leta 1912 ustanovili Društvo za zgradbo in vzdrževanje Sokolskega doma v Domžalah in nanj prenesli vse finančne obveznosti. Njegovi člani Andrej Slokar, Franc Kuhar, Milan Jenčič, Franc Ravnikar in Franc Majzel so se kot poroki obvezali, da bodo izplačali društveni dolg. Organizirali so nabiralno akcijo s pomočjo nabiralnih blokov in nabiralnikov, vendar akcija ni naletela na večji odmev. Tako se je znašlo

društvo pred začetkom prve svetovne vojne v velikih finančnih težavah. Celoten dolg je bil plačan šele v jeseni 1920.³⁶

S pridobitvijo Sokolskega doma se je začelo novo, uspešno obdobje v razvoju in delovanju domžalskega Sokola. Sokolska organizacija je bila pod liberalnim vplivom, vendar v domžalskem društvu sprva še ni prišlo do ostrejših političnih diferenciacij. Šele z nastankom orlovskih telovadnih odsekov v Domžalah in okolici leta 1909, so se odnosi začeli zaostro-ovati.

Starosta društva je bil do srede leta 1913 Franc Ravnikar, po njegovi preselitvi v Ljubljano pa Andrej Slokar. Za uspehe, ki jih je imel Sokol na telovadnem področju, pa imajo zasluge predvsem načelnik Fran Majzel, ki je pet let vodil telovadce in je bil izredno sposoben organizator, mednarodno uveljavljeni telovadec Vinko Rabič in po njegovem odhodu leta 1913, Jože Gašperlin. Število članov Sokola se je leta 1911 precej zmanjšalo, društvo je tedaj štel le še 84 članov. Zato so si prizadevali pridobiti predvsem mladino, ki so jo navduševali za sokolstvo in jo seznanjali s potrebami, ki jih je imel Sokol posebno v Domžalah.³⁷

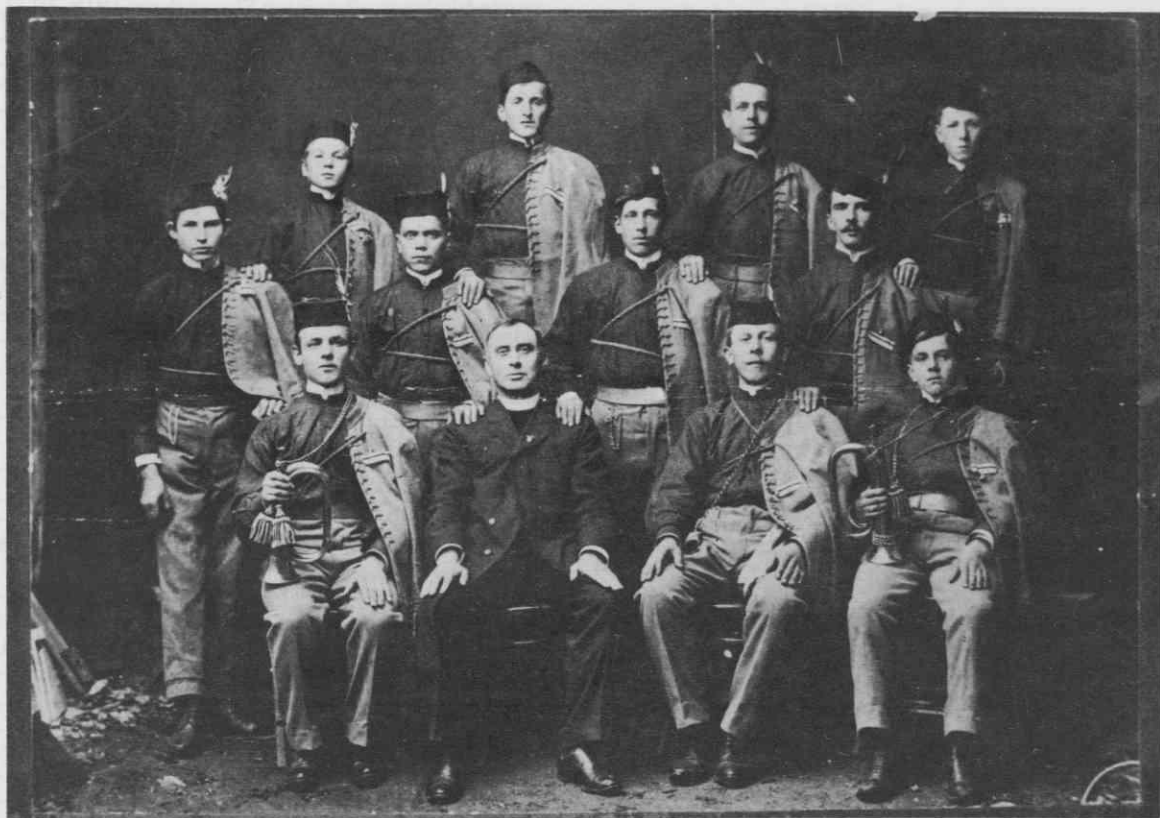
Težišče delovanja so bili tudi v zadnjih petih letih pred prvo svetovno vojno javni telovadni nastopi, združeni z veselnicami in izleti. Živahni so postajali stiki z Moravčami. Posamezni domžalski sokoli so se udeležili vsesokolskega zleta v Pragi leta 1913.

Pomembna je bila tudi kulturna dejavnost domžalskih sokolov. V okviru društva je deloval tamburaški orkester Zvonček, ki je nastopal tudi na vseh sokolskih prireditvah. Prirejali so predavanja in tako izobraževali svoje člane, občasno pa je tudi dramski odsek upriporjal enodejanke in šaljive igre.

Sokoli so gojili tudi družabno življenje, kar je razvidno iz ohranjenih vabil na silvestrovanja, maškarade, vrtne veselice. Vse te prireditve so bile dobro obiskane. Poleg Domžalčanov in Stobljanov so se jih udeleževali tudi meščani iz Ljubljane, kmetje iz Ihana, Moravč, Vira, Doba, Brda pri Lukovici ter v velikem številu Mengšani. Leta 1913 so sokoli poživili tudi dejavnost podružnice sv. Cirila in Metoda v Domžalah. Prireditve so imele največkrat namen, da zberejo sredstva za urejanje prostorov, nabavo telovadnega orodja in drugo.³⁸

Telovadni odsek Orel

Enako kot pri kulturnih društvih, je prišlo do klerikalno – liberalne ločitve tudi na področju telovadbe. Proti Sokolu je dr. Janez Evangelist Krek ustanovil Orla. Zamisel o klerikalni telovadni organizaciji je dobila potrditev na letnem zborovanju Slovenske krščanske socialne zveze 3. in 4. septembra

Ihanski orli leta 1912

1905 v Mariboru, kjer so sklenili, da bodo začeli z organizacijo telovadnih odsekov. Tako so nastajala orlovska društva, toda že leta 1907 je strankino vodstvo sprejelo sklep o organiziranosti Orla v obliki odsekov katoliških izobraževalnih društev. Po njihovih nazorih telovadba ni mogla biti samostojna oblika vzgojnega dela, ampak je lahko samo dopolnjevala tisto, česar z drugimi vzgojnimi sredstvi ni bilo mogoče doseči. Še v istem letu so ustanovili Zvezo telovadnih odsekov v okviru Slovenske krščanske socialne zveze. Število orlovskih odsekov je začelo naglo naraščati.³⁹

Med prvimi so leta 1909 ustanovili orlovska odseka v Mengšu in Domžalah. Predsednik domžalskega odseka je postal gostilničar Anton Müller (leta 1910 pa Janez Kopač), načelnik pa učitelj Franc Kuhar. Takoj je pristopilo 30 članov. Sprva so telovadili v prostorih Strojne zadruge, leta 1910 pa so si postavili mogočen Društveni dom, kjer so imeli svoje domovanje tudi domžalski orli.

V letih 1909 do 1912 so dobila tudi ostala Katoliška izobraževalna društva svoje orlovske odseke:

odseki	število članov	število telovadcev
Domžale	37	15
Mengeš	24	15
Ihan	18	16

Moravče	40	24
Homec	30	8
Radomlje	25	12
Skupaj	174	90

Orli so prirejali javno telovadbo, imeli pa so tudi okrožne in vseorlovske zlete. Pomembnejša sta bila okrožna orlovska zleta v Domžalah 2. julija 1911 in naslednje leto v Moravčah, kjer je nastopilo nad 200 orlov kamniškega okrožja. Tudi v naslednjih letih so sledile večje orlovske prireditve, tako na primer 8. septembra 1912 javna orlovska telovadba v društvenem domu v Domžalah. Delovanje orlovskih telovadnih odsekov lahko v mnogem vzporejamo s sokolskim delom. Vendar je potrebno pri tem poudariti stališče, ki so ga sprejeli Orli na zborovanju Slovenske krščansko-socialne zveze v Škofji Loki julija 1908, in ki je dalo dokončen značaj orlovski organizaciji: orlovstvo ne sme biti zgolj telovadna, temveč splošno kulturna organizacija slovenske krščanske mladine. Pri tem so šteli telovadbo samo za eno izmed oblik izobraževalnega dela. V tem se je torej bistveno razlikovala od sokolske telovadbe, kjer je bila ta osnovni cilj organizacije. Po vaseh, kjer je imel Orel večino svojih organizacij, so imeli težave s prostori za telovadbo, s telovadnim orodjem

in vaditeljskim kadrom. Vodstvo odsekov je bilo največkrat v rokah kaplanov in župnikov. Nekateri orlovski odseki so poleg telovadnih pripravljali tudi razne kulturne prireditve. Uprizarjali so ljudske igre, pripravljali predavanja. To je bilo posebno značilno za domžalskega Orla, kjer je bil dejaven tudi društveni orkester, ki je nastopal pod vodstvom Antona Dolinarja. K društvenemu življenju so sodili tudi izleti in zabavne prireditve ter sodelovanja na prireditvah drugih orlovskih društev.⁴¹

Okoli 30 obravnavanih društev dokazuje, da je bil tudi na domžalskem območju v času pred prvo svetovno vojno dosežen znaten kulturni napredek. Čeprav so bila nekatera društva prav majhna ter odvisna od požrtvovalnosti in organizacijskega daru kakega posameznika, so vendar odigrala pomembno vlogo. S prireditvami vseh vrst so dvigala precejšen del ljudi iz pasivnosti in zaostalosti.

OPOMBE

1. Majda Žontar, Delovanje kulturnih društev v Kamniku od šestdesetih let 19. stoletja do prve svetovne vojne, Kamnik 1229–1979, Zbornik razprav simpozija ob 750-letnici mesta, str. 75; prim. tudi Majda Žontar, Kulturna društva na Gorenjskem v letih 1860–1914, Razstava Gorenjskega muzeja, Kranj 1980, str. 15–70. — 2. Novice, št. 35, 30.8.1871, str. 285. — 3. Slovenski narod 28.3.1873; Novice št. 18, 30.4.1873, str. 142, Mengšan (revijo so izdali v proslavo 100 letnice rojstva pisatelja Janeza Trdine ob odkritju spominske plošče na njegovi rojstni hiši), maj 1930, str. 8; Stane Stražar, Kronika Doba, Domžale 1970, str. 228. — 4. Slovenski narod št. 16, 21.1.1885. — 5. Fran Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem, Ljubljana 1928, str. 53. — 6. Majda Žontar, Kulturna društva na Gorenjskem..., str. 29, 30. — 7. Mengšan, maj 1930, str. 8. — 8. Arhiv Republike Slovenije (v nadaljevanju ARS), društvena pravila, kartoteka društev. — 9. Novice št. 41, 13.10.1893, str. 345; Kamničan 23.9.1905, 15.9.1906, 24.11.1906. — 10. Fran Erjavec, o. d., str. 73, 95; podatke o podružnicah sv. Cirila in Metoda na območju Domžal mi je posredoval mag. Andrej Vovko, za kar se mu najlepše zahvaljujem. — 11. Mengšan, maj 1930, str. 8; Slovenski narod 31.7.1913. — 12. Stane Stražar, Moravska dolina. Življenje pod Limbarsko goro, Moravče 1979, str. 337–340. — 13. Slovenski narod št. 101, 3.5.1905; št. 6, 9.1.1906; št. 16, 20.1.1906; št. 49, 1.3.1906. — 14. Fran Erjavec, o. d., str. 95; Franc Bernik, Zgodovina fare Domžale, Kamnik 1923, str. 208; Kamničan 15.9.1906; Domžalec št. 1, 25.7.1935. — 15. Fran Erjavec, o. d., str. 102–119, 150–156; Miroslav Stipovšek, Razmah strokovne-

ga-sindikalnega gibanja na Slovenskem 1918–1922, Ljubljana 1979, str. 54–56. — 16. Franc Bernik, o. d., str. 188, 189; Mengšan, maj 1930, str. 8; ARS, pravila Krščanskega delavskega podpornega društva v Domžalah iz leta 1897. — 17. Slovenec 8.1.1897. — 18. Slovenski list št. 29, 19.7.1902. — 19. Fran Erjavec, o. d. str. 154. — 20. ARS, Kartoteka društev, pravila Katoliških izobraževalnih društev na območju Domžal; Franc Bernik, o. d., str. 188. — 21. Fran Erjavec, o. d., str. 188–195; Mengšan maj 1930, str. 8; Stane Stražar, Svet pod taborom, Kronika Ihana, Ihan 1974, str. 137–139; isti, Kronika Doba, Domžale 1970, str. 229–234; isti, Moravska dolina, Moravče 1979, str. 341, 342; prim. tudi Majda Žontar, Kulturna društva na Gorenjskem... str. 44. — 22. Franc Bernik, o. d., str. 235–243; Miroslav Stipovšek, Strokovne organizacije slavninarskega delavstva 1907–1922, Zgodovinski časopis XIX. – XX./1965/66, str. 337, 338. — 23. Janko Liška, Ustanovitev »Vzajemnosti« 1909, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XIV., št. 1 2, Ljubljana 1974, str. 54; Zarja 24.6.1912, 22.4.1913. — 24. Franc Brojan, Petdeset let domžalske godbe 1884–1934, Domžalec št. 1, 1.8.1934 (nepolitičen list v proslavo 50 letnice godbenega društva); (M.Č.), Ob 70-letnici domžalske godbe (kratek zgodovinski prikaz razvoja), Domžalski vestnik, št. 1, 29.8.1954, str. 6–7. — 25. Mengšan, maj 1930, str. 7; Tone Ravnikar, 100-letnica mengeške godbe, 100 let Mengeške godbe, Mengeš 1984. — 26. Franjo Brecljnik, Kako smo delali za ustanovitev Sokola v Domžalah, Domžalec št. 1, 25.7.1935 (list v proslavo 30-letnice sokolskega društva v Domžalah); Majda Žontar, Delovanje kulturnih društev v Kamniku..., str. 82. — 27. Slovenski narod št. 124, 30.5.1905, št. 126, 2.6.1905; Gorenjec št. 22, 3.6.1905, št. 25, 24.6.1905. — 28. Gorenjec št. 41, 14.10.1905; Kamničan 7.10.1905. — 29. Ivan Stenovec, O razvoju in napredku Sokolskega društva Domžale; Franjo Brecljnik, o. d., Domžalec št. 1, 25.7.1935; Kamničan 23.12.1905, 6.1.1906, 3.3.1906. — 30. ARS, pravila Sokolskega društva Domžale iz leta 1905. — 31. Drago Stepišnik, Oris zgodovine telesne kulture na Slovenskem, Ljubljana 1968, str. 95, 96; Slovenski narod št. 28, 5.2.1906. — 32. Franjo Brecljnik, o. d.; Ivan Stenovec o. d., Domžalec št. 1, 25.7.1935. — 33. Kamničan 10.8.1907. — 34. Ivan Stenovec, o. d.; Gorenjec 6.2.1909, 23.10.1909. — 35. Slovenski narod št. 177, 3.8.1911, št. 180, 7.8.1911; Sokolski vestnik II./1911, št. 1, str. 13, 14, št. 3, str. 47. — 36. Ivan Stenovec, o. d.; Franc Bernik, o. d., str. 206. — 37. Gorenjec 20.2.1909; Slovenski narod 25.4.1913. — 38. Slovenski narod 14.5.1908, št. 47, 27.2.1911, št. 55, 8.3.1911, št. 44, 23.2.1912; Ivan Stenovec, o. d. — 39. Fran Erjavec, o. d., str. 157, 311. — 40. Mladost št. 7/1909, str. 59, št. 21 in 22/1912, str. 167. — 41. Zgodovinski arhiv Ljubljana, občina Domžale, Zapisniki sej telovadnega odseka Orel v Domžalah 1909–1914, Fran Erjavec, o. d., str. 312.